Альбер Камю

ОБІТНИН КАМІНЬ

Машина натужно вповзла на болотисту кам'янисту дорогу. Фари раптово вирвали з пітьми два дерев'яні бараки, криті бляхою, спершу по один бік шляху, потім по другий. Біля другого бараку, праворуч, бовваніла крізь туманець вежа, складена з грубих колод. З її вершка тягнувся металевий трос, у місці кріплення невидимий, але в міру свого спуску він зблискував у світлі фар, аж поки пропадав за придорожнім косогором. Машина сповільнила хід і спинилася за кілька метрів од бараків. Чоловік, який вийшов з неї, з правого боку од водія, довго порався з дверцятами. Ступивши на землю, він випростав свою постать гіганта і заточився. Стояв, розставивши ноги, в затінку біля машини, розбитий утомою, і, здавалося, дослухався, як скидає оберти мотор. Потім рушив у бік косогору і ступив у світляний конус фар. На гребені схилу він спинився, і видно було, як маячить проти неба його величезна спина. За хвилину чоловік вернувся назад. Над приладовою дошкою блищало усміхнене чорне обличчя водія. Чоловік подав знак, і водій заглушив двигун. Одразу над шляхом і над лісом запала мертва тиша. Стало чути плюскіт води. Чоловік дивився вниз на річку — її присутність видавало тільки ряботіння темряви, змережаної блискучою лускою. А от густіший, тужавіший морок удалині на тому боці означав не що інше як берег. Придивившись пильніше, чоловік помітив на тому непорушному березі жовтий вогник, мов далекий ліхтар. Велет обернувся до машини і кивнув головою. Водій вимкнув фари, засвітив знову, потім почав мигтіти ними рівномірно. Чоловік з'явився на косогорі, зник і з кожною своєю появою робився більшим і масивнішим.

Зненацька з протилежного берега річки ліхтар у незримій руці піднявся кілька разів у повітря. Після останнього помаху сигнальника

водій вимкнув фари остаточно. Машина і чоловік зникли в пітьмі. Фари згасли, і річка стала майже видимою, коли не сама річка, то принаймні деякі з її довгих плинних біцепсів, які вигравали час від часу. Обабіч дороги чорніли проти неба масиви лісу, підступаючи, здавалося, зовсім близько. Дрібний дощик годину тому змочив кам'яну дорогу, і тепер у вогкому повітрі ще витала мряка, сковуючи тишею й заціпенінням цю простору галявину посеред незайманого лісу. На чорних небесах ряхтіли туманні зорі. На другому березі забряжчали ланцюги, глухо зашуль-потіла вода. Трос над бараком праворуч од чоловіка — той усе ще чекав — напнувся. Звідти почав долинати натужний скрип і водночас од річки озвався шум краяної води, протяглий і неголосний. Скрип лунав тепер рівномірно, шум води посилився і став зовсім чіткий, а ліхтар виростав на очах. Уже ясно видно було його жовтавий ореол. Ореол помалу розповзався і знову звужувався, ліхтар блищав крізь туман і вже освітлював над собою і коло себе якийсь квадратний навіс із сухого пальмового листя, зведений на чотирьох бамбучинах. Цей грубий навіс повільно наближався до берега, і навколо нього метушилися якісь невиразні тіні. Коли він доплив до середини річки, стало добре видно у жовтому світлі три маленькі постаті голих до пояса чоловіків, мабуть, чорношкірих, у конусоподібних капелюхах. Стояли вони нерухомо на розставлених ногах, ледь похилившись, аби врівноважити могутню силу течії, невидимі води атакували борт великого грубого плоту, який випірнув з нічної ріки останнім. Коли порон наблизився ще, за навісом, ближче до корми, чоловік угледів двох рослявих негрів, теж у солом'яних брилях і в самих штанях з домотканого полотна. Стоячи поруч на кормі плоту, вони щосили налягали на жердини, так що ті поринали поволі в воду, причому негри схилялися над водою так низько, аж поки можна було втримати рівновагу. Троє нерухомих і мовчазних мулатів попереду тільки стежили, як наближається берег, але очей на того, хто їх чекав, не підіймали. Порон зненацька тицьнувся в бік дебаркадера, від удару дебаркадер осів у воду, а ліхтар заблимав, ще не встигнувши освітити його обрисів. Рослявi негри знерухоміли, піднявши вгору руки і вчепившись у кінці ледь занурених жердин, але їхні м'язи були ще напружені й дрижали тим дрожем, що, здавалося, передавався їм од води та її напору. Решта перевізників накинули ланцюги на кнехти

дебаркадера, скочили на поміст і відкинули масивний трап, який ліг похилою площиною на передню частину плота. Чоловік вернувся в машину і сидів там, поки водій запускав двигун. Машина виповзла на косогір, задерла носа до неба, потім похилила його до річки й почала спуск. Спускалася на гальмах, іноді ковзала по болоту, спинялася й знову рушала. В'їхала на дебаркадер, дошки тільки гупали й підскакували, доїхала аж до його краю, з мовчазними мулатами обабіч, і тихенько скотилася на пліт. А пліт, щойно його торкнулися колеса, пірнув носом у воду і майже одразу піднявся вгору, щоб прийняти всю вагу автомобіля. Відтак водій подав машину назад, до квадратного навісу з висячим ліхтарем. Мулати, не гаючись, відкинули похилий трап на дебаркадер і одним махом зіскочили на порон, одштовхуючи водночас його від болотистого берега. Річка вигнулася аркою під плотом і понесла його на своїй гладіні. Пліт тихо заковзав на кінці довгої залізної тички на сталевому тросі, і цей трос тягся тепер аж до неба. Здоровили негри могли тепер відпочити й повитягали свої жердини з води. Чоловік і водій повиходили з машини й поставали нерухомо на палубі порону, лицем проти течії. За весь той час, як відчалили від берега, ніхто не пустив пари з уст, усі мовчки позавмирали на своїх місцях, тільки один з рослявих нефів скручував з цупкого паперу самокрутку. Чоловік оглядав каньйон, пробитий рікою на своєму шляху сюди з бразільської сельви. Завширшки кількасот метрів у цих місцях, ріка вергала свої каламутні шовковисті води в борт порона, відтак, обтікаючи його з двох боків, знову зливалася в один могутній потік, щоб тихо нестися крізь темний ліс назустріч морю й ночі. В повітрі ширяв затхлий дух від води або від пористого, як губка, неба. Чути було важке бухкання води об порон і з обох берегів долинав уривчастий крекіт ропух або якісь чудні пташині крики. Велетень підступив до водія. Той, маленький і миршавий, спирався на бамбукову підпору, встромивши руки в кишені комбінезону, колись голубого, а нині припорошеного червоним пилом — за день їм довелося добре його наковтатися. На його зморшкуватому, дарма що молодому, обличчі грала усмішка, він дивився й не бачив, як у вогкому небі й далі пливли скупі зорі. Пташині крики лунали все голосніше, повітря розітнув якийсь екзотичний щебет, і майже одразу по тому заскрипів трос. Велетні негри повстромлювали в воду жердини і жестами сліпців силкувалися намацати

дно. Чоловік обернувся до недавно покинутого протилежного берега. Його вже поглинули пітьма і води, нестримні й дикі, як увесь цей лісовий материк, що тягся на тисячі кілометрів. Жменька навігаторів на цій неприборканій річці, здавалося, загубилася між близьким океаном та лісовим масивом. Коли пліт тицьнувся в новий дебаркадер, було таке враження, ніби вони, з обірваними швартовими, висадилися в пітьмі на острові після багатоденної моторошної плавби. На березі почувся гомін людей. Водій заплатив перевізникам, і ті по-португальському бажали щасливої дороги від'їжджаючим, їхні голоси лунали в густій пітьмі напрочуд весело.

— До Ігуапе, — казали вони, — шістдесят кілометрів. Котиш три години, і край. Сократ такий радий, — заявив водій.

Чоловік засміявся добрим, щедрим і теплим сміхом, як цього й можна було від нього сподіватись.

— Я теж радий, Сократе. Дорога нелегка.

— Заважкий ти, пане д'Арраст, заважкий. — І водій теж зареготав і довго не міг пересміятись.

Машина помалу набирала швидкості. Вона мчала між високими стінами дерев і непрохідним рослинним плетивом у хмарі легкого медвяного запаху. Лісовий морок безупинно протинали перехресні рої світних мушок і вряди-годи у вітрову шибку вдарялися червоноокі пташки. Іноді з глибини ночі до них долітало якесь чудне пугукання, при цих звуках водій позирав, кумедно поводячи очима, на сусіда. Дорога вилася змією й долала малі річки по мостах, вистелених деренчливими гойдливими дошками. Через годину почав згущатися туман. Посипався, розмазуючи світло фар, дрібний дощ. їхали вже не тропічним лісом, а тим самим узбережжям, яким вирушили ще вранці, покидаючи Сан-Паулу. Над дорогою без кінця куріло-кушпелило, червоний пил хрумтів на зубах і шаром вкривав миршаву, скільки сягало око, рослинність сертану.

Пекуче сонце, бліді спустошені гори, голодні зебу, стрінуті на шляхах з їхнім єдиним ескортом, — зумореною зграєю обскубаних урубу, — яка довга, яка нескінченно довга оця плавба по червоній пустелі... Чоловік стрепенувся. Машина стояла. Диви, вони в Японії опинилися: обабіч дороги вигадливо оздоблені будиночки, і в цих будиночках там і тут кімоно. Водій порозмовляв з японцем у заяложеному комбінезоні і в бразильському солом'яному брилі. Потім машина рушила знову.

— Сказав: лише сорок кілометрів.

— А де це ми побували? В Токіо?

— Ні, в Режістро. Всі наші японці їдуть туди.

— Чому?

— Хтозна. Вони, бач, пане д'Арраст, жовті.

Ліс дещо порідшав, їхати стало легше, хоч і слизько. Машина ковзала по піску. Крізь віконце проникав вогкий, гарячий, якийсь терпкий подих.

— Чуєш, — сказав водій вдоволено, — це вже благословенне море. Скоро Ігуапе.

— Якщо бензину вистачить, — озвався д'Арраст. І знову заснув собі любісінько.

Рано-вранці д'Арраст, сидячи на койці, здивовано оглядав кімнату, в якій прокинувся. Високі стіни до половини були недавно помазані коричневим вапном. Верх аж до стелі був колись білий, а нині його вкривав облущений пожовклий тиньк. Два ряди ліжок, їх було шість, стояли навпроти одне одного. Д'Арраст побачив лише одну розстелену койку наприкінці свого ряду, і ту порожню. Та ось ліворуч він почув шелест і обернувся — у дверях стояв усміхнений Сократ, стискаючи в

кожній руці по пляшці мінеральної. "Блаженство!" — мовив він. Д'Арраст кивнув. Атож, лікарня, в якій напередодні розмістив їх касік, називалася "Блаженство". "Справжнє блаженство, — вів далі Сократ. — Спершу сказали мені влаштувати лікарню, а потім — воду. І от на тобі, справжнє блаженство, жорстка вода для вмивання". Він зник, сміючись і наспівуючи, свіжий, мов огірочок, ніби це не він гучно прочхав цілу ніч, не даючи д'Аррасту спати. Нарешті д'Арраст прокинувся остаточно. Крізь заґратовані вікна виднівся дворик з розмоклим червоним глеєм, дощинки сіялися нечутно на китицю великих алое. Двориком пройшла жінка, тримаючи над головою розіпнуту жовту хустину. Д'Арраст знову ліг, але одразу підвівся і вискочив з ліжка, яке прогнулося й рипнуло під його вагою. В цю мить увійшов Сократ: "До тебе, пане д'Арраст. Касік чекає надворі". Але, глянувши на д'Арраста, додав: "Спокійно, це не спішно". Д'Арраст, скориставшись мінеральною водою, поголився і вийшов на критий ґанок флігеля. Касік, схожий поставою і міною під окулярами в золотій оправі на улесливу ласицю, зосереджено й похмуро споглядав дощ. Але при появі д'Арраста чарівна усмішка змінила його невпізнанне. Він ввесь підтягнувся, кинувся вперед і спробував обхопити куцими ручками "пана інженера". В цю хвилю за низеньким муром дворика загальмувала машина, пішла по грязюці юзом і стала боком. "Суддя!" — кинув касік. Суддя, як і касік, був одягнений у темно-синю пару. Проте він був набагато молодший, а ставна постать і свіже обличчя робили його зовсім юним — якийсь зелений юнак. Зараз він ішов до них по двору, спритно перескакуючи через калюжки. Ще на підході до д'Арраста простягав у сердечному вітанні руку. Він пишається тим, що може привітати пана інженера: той виявив їхньому вбогому містечку таку честь, і дуже радий тій неоціненній допомозі, яку пан інженер подасть Ігуапе, звівши греблю, щоб перешкодити постійним повеням затоплювати нижні квартали. Розпоряджатися водами, приборкувати річки, о, це велика наука, і бідні ігуапанці ніколи не забудуть імення пана інженера і ще через багато літ згадуватимуть його в своїх молитвах. Д'Арраст, скорений такою люб'язністю і красномовством, подякував, але спитати, який же стосунок може мати суддя до греблі, не зважився. А втім, треба було, як сказав касік, іти до клубу, де місцева еліта бажала гідно

привітати пана інженера, перш ніж він відвідає нижні квартали. Хто ж вона, ця еліта?

— Та от, — відповів касік, — я, касік, присутній тут пан Карвальйо, начальник порту і ще кілька людей меншого розбору. Та вас це й не повинно обходити, бо вони по-французькому не вміють. Д'Арраст покликав Сократа і сказав йому, що вони зустрінуться перед обідом.

— Авжеж, — відповів Сократ.

— Я буду на Фонтані, в саду.

— В саду?

— Так, його кожен знає. Отож не бійся, пане д'Арраст.

Лікарня, як помітив д'Арраст дорогою, стояла на узліссі, рясні крона дерев виганялися майже над дахом. На все це море зелені сіялася мжичка, ліс нечутно поглинав її, як величезна губка. Саме містечко, близько сотні будинків під вигорілою черепицею, простягалося між лісом і рікою, її далекий подих долітав аж до лікарні. Машина проїхала розгаслими вулицями і майже одразу викотилася на прямокутну, досить величеньку площу, червона глина якої зберігала серед численних калюж сліди шин, коліс із залізними ободами і кінських копит. Низенькі будиночки з різнобарвним тиньком замикали цю площу, позаду височіли дві круглі дзвіниці біло-голубої церкви колоніального стилю. Над усім цим кварталом ширяв, долітаючи з гирла, солоний запах. Посеред площі блукало кілька мокрих силуетів. Строката юрба гаучо, японців, індіанців, метисів і чепурних представників місцевої знаті, чиї темні костюми виглядали тут так незвичайно, проходжувалася неквапливо й поважно попід будинками. Без метушні, вона розступалася, щоб пропустити машину, потім стояла й дивилася їй услід. Тільки-но автомобіль зупинився перед одним домом на площі, як біля нього мовчки зібрався гурт мокрих гаучо. У клубі, подобі невеличкого бару на другому поверсі з

бамбуковою стойкою і круглими бляшаними столиками, зібралися вершки місцевого товариства. Пили за д'Арраста тростинову горілку, коли касік, піднявши склянку, привітав його з прибуттям і побажав йому всього найкращого. Та коли д'Арраст попивав собі біля вікна, до нього підійшов якийсь здоровань у кавалерійських штанях і гамашах і, ледь заточуючись, почав щось лопотіти до нього, з цієї скоромовки інженер розібрав лише слово "паспорт". Повагавшись, він дістав з кишені документ, яким той жадібно заволодів. Погортавши паспорт, здоровань виказав своє явне невдоволення. Знову забелькотів по-своєму, трясучи документом під носом в інженера, той тільки дивився, як кипить незнайомець. Тут підійшов усміхнений суддя, щоб запитати, в чому річ. П'яний зміряв цього миршавого коротуна, — мовляв, як він посмів його перебивати, потім, заточуючись ще дужче, знов затряс паспортом перед новоприбульцем. Д'Арраст присів собі за стіл-одноніг і спокійно чекав. Розмова розпалилася ще дужче, і раптом голос судді залунав на всю залу, де й сила в нього взялася. Здоровань несподівано позадкував, тепер він здавався дитиною, спійманою на гарячому. Діставши доброї прочуханки від судді, він нетвердою ходою покараного школяра рушив до виходу і зник. Суддя поспішив пояснити д'Аррасту, при цьому голос його знов став солодкий, що цей здоровило не хто інший, як начальник поліції, він посмів твердити, що з паспортом негаразд, і за цю свою вихватку буде покараний. Пан Карвальйо звернувся тоді до присутніх, які поставали кружка, і, здавалося, по черзі спитав їх. Після короткого обговорення суддя урочисто вибачився перед д'Аррастом і попросив врахувати, що такий брак шани і вдячності з боку міста Ігуапе пояснюється лише сп'янінням, і під кінець попросив, аби д'Арраст вирішив сам, яку кару слід призначити цьому бешкетникові. Д'Арраст відповів, що ніякої кари не треба, що це дрібниця і що краще поспішити до річки. Тоді слово взяв касік і почав з перебільшеною лагідною добродушністю запевняти, що винний таки не уникне покарання, а тим часом сидітиме під домашнім арештом і всі чекатимуть, поки визначний гість вирішить його подальшу долю. Усміхнену суворість судді не можна було схитнути ніякими запереченнями, і д'Арраст мусив пообіцяти, що подумає про це. Потім вирішили відвідати нижні квартали. Ріка розливала свої жовті води вже на всю широчінь по низьких і мулистих берегах. Вони

залишили позаду останні ігуапські будинки й опинилися між річкою та високою кручею, до якої ліпилися вальковані халупи. На краю насипу перед ними починався, без будь-якого переходу, ліс, так само, як на другому березі. Однак водний каньйон між деревами швидко розпросторювався, відступаючи аж до незримої лінії, скорше сірої, ніж жовтої: то було море. Д'Аррр.ст мовчки йшов до відкосу, на його схилі на різних рівнях позалишалися ще свіжі сліди від паводків. Багниста стежка вела до халуп. Перед халупами стояли негри й мовчки дивилися на прибульців. Деякі пари трималися за руки, а на самому краю насипу, рядком перед дорослими, лупали круглими оченятами негренята, пузаті й тонконогі. Дійшовши до халуп, д'Арраст помахом руки покликав начальника порту. Це був гладкий веселий негр у білій уніформі. Д'Арраст спитав його по-іспанському, чи можна зайти в якусь халупу. Начальник відповів, що, звичайно, він навіть вважає, що це непогана ідея і що пан інженер побачить багато цікавого. Він звернувся до негрів і довго щось їм говорив, показуючи на д'Арраста і на річку. Всі лише мовчки слухали. Коли начальник закінчив, ніхто з них не ворухнувся. Він заговорив знову нетерпеливим тоном. Потім звернувся до одного чоловіка, але той похитав головою. Тоді начальник сказав кілька коротких слів тоном наказу. Чоловік відійшов від гурту, спинився перед д'Аррастом і жестом показав йому дорогу. Одначе дивився він вороже. Це був уже літній чоловік з поростою сивуватою вовною головою і тонким зморшкуватим обличчям, але тіло в нього було ще молоде з твердими сухорлявими плечима і м'язами, що Їх видно було під полотняними штанами й подертою сорочкою. Вони пішли уперед, а слідом за ними начальник і гурт негрів, видерлися на новий шпиль, ще крутіший, тут глинобитні, жерстяні й очеретяні хижки ледь не скочувалися з узбіччя, тож доводилося зміцнювати їхній фундамент здоровенними валунами. Назустріч ішла жінка, вона спустилася стежкою, іноді ковзаючи на босих ногах, на голові несла залізний бідон з водою. Нарешті дісталися такого собі маленького майдану з трьома халупами. Чоловік підійшов до однієї з них і штовхнув бамбукові двері з ліановими петлями. Ні словом не озиваючись, відступив набік, утупившись в інженера тим самим байдужим поглядом. У хижі д'Арраст не побачив спершу нічого, крім ледь живого вогню прямо на долівці посеред кімнати. Потім розгледів у кутку

позаду мідяне ліжко з голим пролежаним сінником, у другому кутку — стіл, заставлений череп'яним посудом, а між ними ніби риштування, на якому стояла літографія: святий Георгій на коні. Більше нічого, окрім купи ганчір'я праворуч од входу і кількох барвистих пов'язок на стегна під стелею, розвішаних сушитися над вогнем. Д'Арраст, стоячи непорушно, тільки вдихав запах диму і злиднів, що підносився з долівки і дер йому в горлі. Начальник позад нього заплескав у долоні. Інженер обернувся і побачив, як на порозі проти світла постала струнка постать молодої негритянки, вона щось йому простягала; він узяв склянку і випив густу сивуху. Дівчина підставила тацю, щоб однести порожню склянку, й пішла так жваво й звинно, що д'Аррастові раптом закортіло її затримати. Але, вийшовши слідом, він загубив її в натовпі негрів і знаті, що юрмилися навколо халупи. Він подякував старому, і той мовчки вклонився. Д'Арраст рушив геть. Начальник, ідучи слідком, заходився розпитувати, коли французька фірма з Ріо почне роботи і чи можна греблю звести ще до сезону дощів. Д'Арраст не знав, він і справді про це ще не думав. Він спускався під невидимою мжичкою до прохолодної річки. Прислухався до цього гучного широкого шуму, чув його від самого свого приїзду постійно і ще й досі не розібрався, що ж це шуміло: води чи дерева. Вийшовши на берег, задивився в бік непевної лінії моря, тисячокілометрової водяної пустелі, Африки, а ще далі — Європи, звідки прибув.

— Начальнику, — спитав він, — з чого живуть ті люди, яких ми оце бачили?

— Працюють, коли потрібні їхні руки, — відповів начальник.

— Ми бідні.

— А ці тут найбідніші?

— Ці найбідніші.

Тут підійшов, ледь ковзаючи в своїх тонких черевиках суддя і сказав, як вони полюбили вже пана інженера, роботодавця.

— Знаєте, — додав суддя, — вони всі дні танцюють і співають.

Тоді, без переходу, спитав, чи д'Арраст придумав уже кару.

— Яку кару?

— Ну, нашому начальникові поліції.

— Облиште його.

Суддя заперечив, що так не можна, що слід його покарати. А д'Арраст прямував уже до Ігуапе.

На Фонтані, в маленькому садку, такому таємничому й тихому під дрібним дощиком, висіли на ліанах між бананами й панданами чудні квіти. Купки мокрого каміння позначали перехрестя стежок, і по них о цій порі снувала строката юрма. Метиси, мулати, кілька гаучо стиха гомоніли між собою або ж тим самим повільним кроком простували бамбуковими алеями до тих місць, де гаї і хащі ставали густішими, а потім непролазними. Там, без будь-якого переходу, починався праліс. Д'Арраст шукав Сократа в натовпі, аж той з'явився в нього за спиною.

— Сьогодні свято, — сказав сміючись Сократ, ухопивсь за високі плечі д'Арраста й почав стрибати на місці.

— Яке свято?

— Як? — здивувався Сократ, зупиняючись напроти д'Арраста. — Ти не знаєш? Свято доброго Ісуса. Щороку всі приходять з молотками до печери.

Сократ показав на печеру, на гурт людей, вони стояли в кутку саду і, здавалося, чогось чекали.

— Бачиш? Якось з моря, піднявшись річкою, припливла гарна статуя Ісуса. її знайшли рибалки. Така гарна! Така гарна! От вони й обмили її тут у печері. І ось у печері виріс камінь. Тепер щороку тут свято. Ти молотком лупаєш собі, лупаєш шматочки на щастя. А він усе росте, а ти лупаєш. Диво, та й годі.

Дійшли до печери, її низький вхід видно було поверх голів тих, хто чекав. Усередині, в затінку, підсвіченому тремтячими вогниками свічок, хтось стояв навпочіпки й гупав молотком. Чоловік, худий вусатий гаучо, підвівся і вийшов, показуючи всім на долоні блискучий шматочок сланця, потримав так кілька хвильок, а потім пішов собі, обережно стискаючи його в руці. До печери, зігнувшись, зайшов інший чоловік. Д'Арраст обернувся. Довкола чекали прочани, не бачачи його, байдужі до води, що тонкими сувоями спадала з дерев. Він теж чекав перед печерою під водяним пилом і не знав, чого саме чекав. Чекав, власне, безперервно, ось уже місяць, відтоді як прибув до цієї країни. Чекав серед червоної спеки задушливих днів, під дрібними нічними зорями, хоча його прямий обов'язок — зводити греблі, прокладати дороги, наче робота, яку він приїхав сюди виконувати, була тільки приводом, нагодою відкрити щось незнане або зустріти несподіване, те, чого навіть не уявляв, але чого ладен був терпляче чекати поки житиме. Він одігнав од себе ці думки, вибрався з юрби, намагаючись не привертати до себе уваги, і рушив до виходу. Треба повернутися до річки й братися до роботи. Проте біля брами його чекав уже Сократ, втягнутий у нескінченну розмову з маленьким, кремезним чоловіком, радше жовтошкірим, ніж чорношкірим. Голова його була голена, і тому його гарне чоло здавалося ще вищим. Зате широке гладеньке обличчя прикрашала чорна-пречорна борода лопатою.

— Це наш чемпіон! — вигукнув Сократ замість відрекомендувати його. — Завтра він іде в процесії.

Чоловік у матроському костюмі з грубої саржі, в тільнику під сподом уважно вивчав д'Арраста чорними спокійними очима і при цьому всміхався сліпучо-білою посмішкою, розтуляючи повні лискучі губи.

— Знає іспанську, — сказав Сократ і, звернувшись до незнайомця, попросив: — Розкажи панові д'Аррасту.

— Потім, пританцьовуючи, він пішов до іншого гурту.

Чоловік перестав усміхатися і глянув на д'Арраста з щирою цікавістю.

— Це тобі цікаво, капітане?

— Я не капітан, — сказав д'Арраст.

— Це нічого. Але ж ти пан. Мені Сократ казав.

— Я — ні. Паном був мій дід. Його батько також і всі перед його батьком. Тепер уже в нас панів немає.

— Ага, розумію, — сказав негр і засміявся, — кожний пан.

— Ні, не так. Нема ні панів, ні простолюдців.

Чоловік задумався, потім наважився і спитав:

— Ніхто не працює, ніхто не страждає?

— Атож, мільйони людей.

— Виходить, це і є народ.

— Якщо так міркувати, то справді, це народ. Але його пани — це поліцейські та комерсанти.

Добродушне обличчя мулата насупилося. Потім він забубонів:

— Гм! Купувати і продавати, так? Яке паскудство! Де порядкує поліція, там порядкують пси. Тут він ні з того ні з сього зареготав.

— А як же ти, ти нічого не продаєш?

— Майже ні. Я роблю мости, дороги.

— Це добре. А я корабельний кок. Якщо хоч, приготую тобі нашу страву з чорних бобів.

— Буду дуже радий.

Кок підійшов до д'Арраста і взяв його за руку.

— Слухай, мені подобається, як ти говориш. Я зараз тобі теж щось скажу. Може, й тобі сподобається. Він потягнув його на вогку дерев'яну лаву при вході, під купою бамбуків.

— Я був у чистому морі на траверсі Ігуапе, наш невеличкий танкер плаває уздовж берега й постачає паливо прибережним портам. На борту виникла пожежа. Не з моєї провини, ні, я своє ремесло знаю. Ні, це був нещасливий випадок. Ми зуміли спустити шлюпки на воду. Вночі море розбурхалося, шлюпку перекинуло, я впав у воду. Коли я випірнув, то вдарився головою об човен. Мене підхопила течія. Ніч стояла темна, хвилі йшли високі, а я плаваю кепсько, і мені стало лячно. Зненацька я побачив удалині світло і впізнав баню церкви доброго Ісуса в Ігуапе. Тоді я дав обітницю доброму Ісусу: якщо він мене порятує, то я понесу на процесії п'ятдесятикілограмовий камінь на голові. Ти мені не повіриш, але хвилі

вляглися, і мій страх минув. Я поплив собі тихо, мені пощастило, і я дістався до берега. Завтра я здійсню свою обітницю.

Тут він підозріливе глянув на д'Арраста.

— А ти не смієшся, ні?

— Не сміюся. Свою обіцянку треба виконувати.

Чоловік поплескав його по плечу.

— А тепер ходімо до річки до мого брата. Я зварю тобі бобів.

— Ні, — сказав д'Арраст, — я не маю часу. Але ввечері будь ласка.

— Гаразд. Але сьогодні ввечері всі танцюють і моляться у великій хижі. Це храм святого Георгія.

Д'Арраст його спитав, чи він теж танцюватиме. Обличчя кока раптом зробилося суворим; його очі вперше забігали.

— Ні, ні, я не танцюватиму. Завтра доведеться нести камінь. А він важкенький. Поклонитися святому я піду ввечері. І зразу ж піду.

— Довго це триватиме?

— Цілу ніч, ще й ранок захопить.

Він глянув на д'Арраста якось засоромлено.

— Ходімо на танці. Потім забереш мене з собою. Інакше я зостануся там і танцюватиму, напевне, не зможу втриматися.

— Ти так любиш танцювати?

Очі у кока заблищали якось гарячкове.

— О так, люблю. А потім — там сигари, святі, жінки. Ти забуваєш про все, нікого вже не слухаєш.

— Там є жінки? Всі жінки міста?

— Міста — ні, але з хиж. Кок знов осміхнувся.

— Приходь. Капітана я послухаюся. І ти допоможеш мені здійснити завтра обітницю.

Д'Арраст відчув якесь роздратування. Торочить усе про ту безглузду обітницю! Але він не міг відвести очей від цього приємного відкритого обличчя, воно всміхалося йому так довірливо, а чорна шкіра аж пашіла здоров'ям і життям.

— Прийду, — пообіцяв він. — А тепер я трохи з тобою пройдуся.

Хтозна-чому, він знов уявив, як молода негритянка підносить йому заздоровну чару. Вони вийшли з саду, пройшли кількома багнистими вуличками й дісталися до розбитої площі, будинки навколо неї були низенькі, і тому вона здавалася ще просторішою. По обтинькованих стінах повзли патьоки, хоч дощ і не посилився. Крізь губчасті небесні простори до них приглушено долітав шум річки й дерев. Ішли в ногу, д'Арраст ступав важко, а кок пружно. Кок раз у раз підводив голову і всміхався своєму супутникові. Рушили в бік церкви, що височіла над будівлями, дійшли до краю площі і знов попростували грузькими вулицями, де витали їдкі кухонні запахи. Вряди-годи якась цікава жінка з тарілкою або з іншим кухонним начинням у руці визирала з тих чи тих дверей і одразу ж зникала. Вони минули церкву, заглибилися в старий

квартал з такими самим низенькими хатками й раптом випірнули від шум невидимої ріки позаду купи халуп, де д'Арраст уже побував.

— Гаразд. Я тебе полишаю. До вечора, — мовив він.

— Так, гаразд. Зустрінемось біля церкви.

Але кок притримав д'Арраста за руку. Постояв, вагаючись, і нарешті зважився:

— А ти, ти що, ніколи не волав до небес, не давав обітниці?

— Одного разу було, здається.

— Під час катастрофи?

— Нехай і так.

— І д'Арраст різко випручав руку.

Але, збираючись піти, він перехопив погляд кока. Завагався, потім осміхнувся й сказав:

— Тобі я можу сказати, хоча це не має ніякого значення. Один чоловік помирав з моєї вини. Отоді я, здається, і звернувся до Бога.

— Ти дав обітницю.

— Ні. Але я хотів дати.

— Давно це було?

— Невдовзі перед тим, як я приїхав сюди.

Кок учепився обома руками за свою бороду. Очі ного блищали.

— Ти — капітан, — мовив він. — Мій дім — це твій дім. А потім ти допоможеш мені здійснити обітницю, так, ніби ти її виконаєш сам. Це й тобі допоможе.

Д'Арраст посміхнувся:

— Навряд.

— А ти гордий, капітане.

— Був гордий, тепер я сам-один. А скажи-но мені, твій добрий Ісус завжди вислухував тебе?

— Не завжди, капітане.

— То як же тепер?

Кок засміявся дзвінким, дитячим сміхом.

— Ну, йому ж вільно робити, як заманеться, чи не так?

Коли д'Арраст обідав з місцевою елітою у клубі, касік попросив його розписатися в книзі почесних гостей, щоб збереглося свідчення про велику подію, якою став його приїзд до Ігуапе. Суддя й собі знайшов кілька нових компліментів, аби відзначити, окрім чеснот і талантів їхнього гостя, скромність, з якою він представляє серед них великий народ, до якого має честь належати. Д'Арраст відповів, що він має таку честь, і це для нього, безперечно, щось та важить, але, з другого боку, його фірмі було дуже вигідно добитися такого значного підряду. На те суддя вважав за потрібне протестувати проти такої скромності. "До речі, — сказав він, — ви вже придумали, як нам покарати начальника поліції?"

Д'Арраст, посміхаючись, глянув на нього: "Придумав". Він вважав би за особливу честь і виняткову люб'язність, якби цього зайдиголову простили від його імені, аби перебування його, д'Арраста, дуже радого познайомитися з гарним містом Ігуапе та його шляхетними жителями, могло початися в атмосфері злагоди й дружби. Суддя, уважний і усміхнений, кивав головою. Якусь мить він зі знанням справи оцінював цю фразу, потім повторив її голосно і попросив поаплодувати великодушним традиціям великого французького народу. Відтак обернувся до д'Арраста знов і висловив своє цілковите задоволення з його рішення. "Якщо все склалося так, — сказав він на завершення, — то ми сьогодні повечеряємо у начальника". Але д'Арраст відповів, що друзі запросили його на бал у хижах. "Он як, — промовив суддя. — Я дуже радий, що ви туди підете. Ось побачите, наших людей не можна не полюбити".

Ввечері д'Арраст, кок і його брат сиділи біля вигаслого вогню в тій халупі, яку інженер відвідав уже вранці. Брат начебто не здивувався цій новій зустрічі. По-іспанському він ледве говорив і здебільшого тільки кивав головою. Кок цікавився соборами, потім довго розводився про юшку з чорних бобів. Невдовзі смеркло, і д'Арраст іще бачив кока та його брата, а силуети в глибині хижки ледь міг розгледіти: там сиділи навпочіпки стара жінка і дівчина, яка сьогодні прислуговувала йому вже вдруге. Знизу долинав монотонний хлюпіт річки. Кок підвівся і сказав: "Пора". Вони повставали, але жінки не ворухнулися. Чоловіки вийшли самі. Д'Арраст на мить завагався, потім приєднався до двох братів. Уже зовсім стемніло, дощ ущух. Темно-бліде небо ніби текло. У його прозорій і темній воді низько на обрії починали спалахувати зорі. Майже одразу вони гасли і одна по одній падали в річку, ніби по краплі стікали з неба. Густе повітря пахло водою і димом. Зовсім близько чути було шум безкрайого лісу, хоча дерева стояли нерухомо. Зненацька здалеку загули барабани й почувся спів, спершу ледь чутний, потім лункіший, він усе наближався до них, а далі стих. Незабаром з'явилася вервечка молодих негритянок у білих приталених сукнях з грубого шовку. За ними ступав високий негр у тісно обтягнутій накидці з надітим поверх намистом з кольорових зубів, позаду вільно йшов гурт чоловіків у білих куртках і музик з трикутниками й барабанами, довгастими й куценькими.

Кок сказав, що треба до них приєднатися. Халупа, куди вони прийшли, відмахавши берегом кілька сот метрів од останніх хатинок, була велика, порожня й відносно затишна: стіни всередині були обтиньковані, долівка обмазана глкною, дах критий соломою й очеретом, підпертий посередині дерев'яним стовпом. В глибині на маленькому вівтарі, вистеленому пальмовим листям і обліпленому свічками, які ледь освітлювали половину зали, виднілася чудова літографія: святий Георгій, невідпорне чарівний, здолав вусатого дракона. У ніші під вівтарем, оздобленим подрібненою і наклеєною на папір черепашкою, тулилася маленька глиняна статуетка, пофарбована в червоне, — зображення якогось рогатого божка. З лютим виглядом він стискав у руці великого ножа зі срібного паперу. Кок відвів д'Арраста в куток, і вони поставали там біля дверей, спершись плечима на стіну. "Так ми можемо вийти непомітно, нікого не турбуючи", — пробубонів кок. Справді, хатина була напхом напхана людьми, чоловіки й жінки тулилися одні до одних. Ставало жарко. Музики розмістилися обабіч маленького вівтаря. Танцюристи і танцюристки поділилися на два концентричні кола, чоловіки всередині. У центр став чорний розпорядник у червоному плащі. Д'Арраст підпер стіну, згорнувши на грудях руки. Проте розпорядник, розбивши коло танцюристів, підійшов до них і з поважним виглядом сказав кілька слів кокові. "Розплети руки, капітане, — мовив кок. — Ти стискаєш себе й заважаєш зійти духу святому". Д'Арраст слухняно опустив руки вниз. Усе ще тулячись спиною до стіни, він скидався тепер з своїми довгими й важкими руками та ногами, з масивним лискучим від поту обличчям на якогось звіроподібного бога, що вселяє довіру. Високий негр позирнув на нього і, вдоволений, вернувся на своє місце. Одразу ж лунким голосом він завів перші ноти співу, всі підтримали його хором під стукіт барабанів. Кола почали кружляти, кожне в протилежному напрямку, це був незграбний ритмічний танець, схожий скорше на тупцяння, і тільки стегна вихали туди-сюди. Задуха посилювалася. Проте паузи поступово меншали, зупинки ставали чимдалі рідшими, а танець жвавішим.

Високий негр, поки ритм інших танцюристів не сповільнився, не перестаючи сам танцювати, знову розбив кола й підступив до вівтаря. Він узяв склянку води й запалену свічку, вернувся на своє місце й поставив

свічку на долівці посеред халупи. Порозливав воду довкола свічки двома концентричними колами, потім знову виструнчився і звів свої шалені очі вгору. Все тіло його напружилося, і він чекав чогось нерухомо. "Святий Георгій іде. Дивись, дивись", — зашептав кок, очі якого вилазили з орбіт. Справді, деякі танцівники, здавалося, вкинулись у транс, але в транс повільний, руки на крижах, в'язкий крок, погляди застиглі й безвиразні. Інші прискорили свій ритм, судомно корчилися й починали вигукувати щось нерозбірливе. Крики робилися все голосніші, а коли злилися в один спільний рев, розпорядник, з усе ще піднятими вгору очима, теж вигукнув якусь довгу й незрозумілу фразу, поки йому стало духу, слова повторювалися ті самі. "Бачиш, — зашепотів кок, — він каже, що він поле битви бога". Д'Арраста вразила зміна в його голосі, він дивився, як кок, похилившись уперед, стиснувши кулаки і втупившись перед себе поглядом, відтворює на місці ритмічне тупцяння інших. Тільки тоді він помітив, що й сам ось уже хвилину, не відриваючи ніг від долівки, танцює всім своїм тілом. Проте барабани раптом застукотіли скажено, і червоний диявол зненацька ніби з цепу зірвався. Очі йому палали, всі чотири кінцівки тільки мелькали круг тіла, він крутився, присівши, на одній нозі, потім на другій, а ритм усе прискорювався, аж нарешті почало здаватися, що він от-от розлетиться на шматки. Та раптом він спинився в розпалі танцю і під грім барабанів оглянув присутніх гордим і грізним поглядом. Одразу ж з темного кутка вискочив танцюрист, укляк і подав навіженому коротку шаблю. Високий негр узяв шаблю, не перестаючи роззиратися круг себе, а потім покрутив Ті над головою. В цю мить д'Арраст помітив, що кок танцює вже разом з іншими. Як він пішов од нього, інженер не бачив. У каламутному червонястому світлі з долівки підіймалася задушлива курява, від цього пороху повітря густішало й липло до шкіри. Д'Арраст відчував, як його поволі змагає втома, дихалося все важче й важче. Він навіть не помітив, звідки у танцюристів з'явилися величезні сигари, не припиняючи танцювати, вони курили їх, їхній незвичайний запах наповнював халупу і трохи п'янив його. Д'Арраст побачив тільки, як повз нього пливе, танцюючи, кок і теж смокче сигару. "Не кури!" — гукнув він йому. Кок щось буркнув, не перестаючи відбивати ритм, і дивився з виразом нокаутованого боксера на стовп посеред зали, по спині його пробігало довге тремтіння. Біля нього, перекочуючи справа

наліво свою звірячу фізіономію, безупинно скімлила тлуста негритянка. Зате молоді негритяночки, ті просто вкидалися в найдикіший транс, їхні ноги ніби повростали в землю, і від стіп до голови пробігали по тілу корчі, щораз сильніші в міру того як сягали плечей. Тоді їхні голови метлялися спереду назад, буквально одриваючись од тіла. Водночас усі вони безугавно завили, це був довгий, гуртовий і безбарвний крик, без видимого подиху, без тембру, ніби тіла сплелися своїми м'язами й нервами в один-єдиний виснажливий звук, який дав змогу нарешті заговорити в кожній з них істоті, досі зовсім німій. І перш ніж крик затих, жінки одна по одній почали падати на землю. Чорний розпорядник уклякав біля кожної з них і швидко й судомно стискав їхні скроні своїм чорним м'язистим ручиськом. Тоді вони вставали, заточуючись, верталися до кола в танок, і знов заходились криком, спершу слабким, потім усе голоснішим, знову падали і знову вставали, і ще раз, і ще раз, і так довго, аж поки спільний крик почав слабнути, занепадати і вироджуватися в якесь хрипке скімлення, схоже на гикавку. Д'Арраст, геть виснажений, з затерплими від довгого танцю м'язами на місці, задихаючись від своєї німоти, відчував, як його млоїть. Задуха, курява, сигарний дим, запах людського поту не давали дихати. Він пошукав очима кока: той зник. Тоді Д'Арраст пробрався попід стінкою і сів, перемагаючи млість, навпочіпки.

Коли він розплющив очі, повітря ще не очистилося, проте галас стих. Тільки бубни басовито відбивали свій ритм, і під цей стукіт по всіх кутках халупи тупали ногами гурти танцюристів, запнуті білими шматинами. Проте посеред кімнати, звідки вже зникли склянка й свічка, повільно танцювала громадка чорних дівчат в якомусь напівгіпнозі, пильнуючи, щоб їх не випередив барабанний ритм. З заплющеними очима, проте прямі, як струна, вони легенько погойдувалися навшпиньки туди-сюди, майже на місці. У двох із них, огрядненьких, обличчя були запнуті рафієви-ми ряденцями. Між ними танцювала третя дівчина, висока, ставна, теж переряджена, і д'Арраст раптом упізнав у ній доньку свого господаря. На ній була зелена сукня, на голові мисливський капелюшок з синього серпанку, спереду заломлений, оздоблений мушкетерськими перами, в руці вона тримала зелено-жовтий лук з стрілою, на кінці якої

був нахромлений барвистий птах. На її тендітному тілі звільна похитувалася гарненька голівка, іноді закидаючись назад, а на сонному личку залягала якась байдужа й невинна нудьга. За кожною музичною паузою вона заточувалась, як сновида. Лише посилений ритм барабанів був їй за невидиму підпору, біля якої вона виробляла свої пружні арабески, поки знов не спинялася одночасно з музикою, балансуючи, щоб не впасти, і видавала якийсь чудний, пронизливий і водночас мелодійний пташиний крик. Д'Арраст, зачарований її повільним танцем, дивився на чорну Діану, аж поки перед ним вродився кок. Риси його гладенького обличчя цього разу були спотворені. Очі втратили вираз доброти, і в них відбивалася якась незнана жадібність. Непривітно, ніби він звертався до когось чужого, кок сказав: "Уже пізно, капітане. Вони танцюватимуть цілу ніч і не хочуть, щоб ти тут далі лишався". З важкою як макітра головою д'Арраст підвівся і рушив за коком, а той подався попід стіною до дверей. На порозі кок відступив, притримуючи бамбукові двері, і д'Арраст вийшов. Обернувся назад — кок стояв нерухомо.

— Ходімо. Скоро тобі нести камінь.

— Я лишаюся, — відповів кок незаперечним тоном.

— А як же твоя обітниця?

Кок, не відповідаючи, повільно зачиняв двері, які д'Арраст притримував однією рукою. Так вони простояли ще хвильку, і д'Арраст відступився, знизуючи плечима. 1 пішов геть. Ніч була повна свіжих і духмяних пахощів. Над сельвою слабо ряхтіли рідкі зорі південного неба, затуманені невидимою млою. Вогке повітря було важке. А проте, коли він вийшов з хижі, воно здавалося йому напрочуд свіжим. Д'Арраст піднявся ковзьким схилом, дійшов до перших хатинок, спотикаючись по вибоїстих стежках, мов п'яний. Ліс шумів зовсім близько. Плюскіт річки став гучніший, весь континент затопила собою ніч, і д'Арраста аж замлоїло. Йому здавалося, що він хотів виригнути з себе ввесь цей край, тугу його широких просторів, синьо-зелене світло лісів і нічне шульпотіння його пустельних рік. Ця земля надто велика, кров і пори року змішуються в

ній, час розріджується. Тут живуть рослинним життям, і, щоб призвичаїтися, треба лягти і спати цілі роки прямо на багнистій або висушеній землі. Там, у Європі, були сором і лють. А тут вигнання або самота поміж цих оспалих і охоплених трясцею шаленців, які танцюють назустріч смерті. Але крізь вологу ніч, повну рослинних запахів, ще й досі долинав до нього чудний крик пораненого птаха, крик, яким кричала спляча красуня. Коли д'Арраст з диким головним болем прокинувся після кошмару, парка спека вже придушила своїм тягарем місто і нерухому сельву. Він чекав тепер під навісом лікарні, позираючи на годинник, який зупинився, і не знаючи точно часу, здивований білим днем і тишею, що панувала в місті. Замість перших погаслих зірок світилася майже чиста блакить. Руді грифи, розімлілі від спеки, дрімали на даху будинку напроти лікарні. Зненацька один із них стрепенувся, розкрив дзьоба, явно наготувавшись злетіти, двічі вдарив могутніми крилами себе по боках, піднявся на піввершка над покрівлею, опустився знов і майже відразу заснув.

Інженер спустився до міста. Головний майдан був безлюдний, так само як і вулиці, якими він пройшов. Удалечині обабіч ріки стелився над лісом низький туман. Спека струмувала прямовисно, і д'Арраст шукав клаптик затінку, щоб сховатися. Нараз під навісом одного будинку він угледів маленького чоловічка, який махав йому. Підійшовши ближче, він упізнав Сократа.

— Ну як, пане д'Арраст, сподобалася тобі церемонія? Д'Арраст відповів, що в халупці було надто задушливо і що, як на нього, то краще небо над головою і ніч.

— Звичайно, — мовив Сократ, — у вас тільки сама обідня. Ніхто не танцює.

Він потирав руки, стрибав на одній нозі, крутився круг себе і сміявся, аж заходився.

— Неможливі, вони неможливі. — Він допитливо глянув на д'Арраста: — А ти ходиш на обідню?

— Ні.

— А куди ж ти ходиш?

— Нікуди. Не знаю.

Сократ знов засміявся.

— Бути не може! Пан без церкви, без нічого!

Д'Арраст засміявся теж.

— А так. Бачиш, я не знайшов свого місця. Отож і поїхав.

— Залишайся з нами, пане д'Арраст, я люблю тебе.

— Я б з радістю, Сократе, але я не вмію танцювати. — їхній сміх полохав тишу безлюдного міста.

— А, я забув, — мовив Сократ, — тебе хоче бачити касік. Він снідає в клубі. — І раптом ні з того ні з сього Сократ рушив у бік лікарні.

"Куди ти?" — гукнув йому д'Арраст. Сократ удав, що хропе: "Спати. Скоро процесія". І він майже побіг, знову голосно хропучи. Касік просто хотів запропонувати д'Аррасту почесне місце, звідки той міг би спостерігати видовище. Він пояснював це інженерові, ділячись з ним порцією м'яса і рису, здатною поставити на ноги паралітика. Спершу вони влаштуються на балконі суддівського дому, перед церквою, щоб побачити, як виходить хресний хід. Потім підуть до мерії, на проспект, що веде на церковний майдан, — спокутники підуть тим шляхом назад.

Начальник поліції був справді в залі клубу, і весь час крутився біля д'Арраста з незмінною усмішкою на губах, і все говорив йому якісь нерозбірливі, але явно люб'язні речі. Коли д'Арраст спускався сходами, начальник поліції кинувся вперед розчищати дорогу й притримувати двері. Обидва чоловіки подалися в густому сонячному варі по все ще безлюдному місту до оселі судді. В тиші відлунювали тільки їхні кроки. Але тут зненацька на сусідній вулиці вибухнула петарда і зігнала з усіх будинків важкі й незграбні зграї голошиїх грифів. Майже одразу вибухнули в усіх напрямках десятки петард, двері повідчинялися, і люди почали виходити з осель і заповнювати вузенькі вулички. Суддя висловив д'Аррасту свою гордість з того, що може привітати його в своєму скромному домі, й повів на другий поверх гарними бароковими сходами, побіленими блакитним вапном. На майданчику, що його минав д'Арраст, двері відчинялися, і з них витикалися темні дитячі голови, які одразу ж зникали, чути було тамований смішок. У парадній залі, дуже гарної архітектури, стояли лише плетені меблі й великі клітки з неймовірно голосистими пташками. Балкон, де вони розмістилися, виходив на маленьку площу з церквою. Тепер ЇЇ починала заповнювати мовчазна юрба, люди стояли нерухомо на осонні, в майже видимому на око гарячому вареві. Тільки діти гасали довкола площі, зупинялися різко й підпалювали петарди, вибухи лунали один по одному. Звідси, з балкону, церква з її потрісканими стінами, з десятьма східцями, пофарбованими синькою, з двома синіми дзвіницями здавалася меншою, ніж насправді. Зненацька з церкви долинули звуки органа. Натовп, що стояв обличчям до паперті, розступився по обидва боки площі. Чоловіки поскидали головні убори; жінки поставали навколішки. Далекий орган довго вигравав якісь марші.

Потім від сельви почулося дивне бриніння крил. Крихітний літачок з прозорими крилами і тонким фюзеляжем, такий несподіваний у цьому позачасовому світі, виринув над деревами, трошки знизився над площею і пролетів, тріскочучи, як величезна тріскавка, над головами, піднятими до нього. Потім розвернувся і зник у напрямку річкового гирла. Знову звернуло на себе увагу якесь неясне кишіння в сіряві церкви. Орган замовк, витіснений духовими інструментами й бубнами, ще не видимими

з паперті. Покутники в чорних стихарях виходили один по одному з церкви, збиралися на паперті, потім почали спускатися сходами. За ними йшли білі покутники з червоними й блакитними корогвами, потім гуртик хлопчиків, перевдягнених в ангелів, братства діток Діви Марії з чорними поважними личками й нарешті, на барвистих ношах, що їх несла упріла знать у чорних костюмах, статуя доброго Ісуса з тростинкою в руці, в терновому вінку, закривавленого й хисткого над юрбою, яка заповнила церковну паперть. Коли ноші знесли до підніжжя сходів, сталася затримка: покутники спробували вишикуватися якоюсь подобою колони. Тут д'Арраст і вгледів кока. Він з'явився саме на паперті, голий до пояса, несучи на бородатій голові величезний витесаний прямокутником камінь, він стояв на корковій дощечці на його лисині. Впевненою ходою кок спустився по сходах, надійно замкнувши камінь у кільце своїх коротких і м'язистих рук. Тільки-но він наблизився до ношів, процесія рушила. Тут з церковної брами висипали музики в барвистих куртках і заграли на своїх трубах, оздоблених стрічками. Покутники додали ходи, подвоївши темп, і дісталися до однієї з вулиць, які виходили на майдан. Коли ноші зникли з ними, залишився тільки кок та останні музики. Слідом під вибухи петард рушила юрба, а літачок знову з глухим деренчанням поршнів пролетів над хвостом процесії. Д'Арраст дивився лише, як віддаляється по вулиці кок, і йому здалося, ніби плечі в того здригаються. Але з такої відстані погано було видно.

Тоді суддя, начальник поліції і д'Арраст рушили порожніми вулицями з зачиненими крамницями і замкнутими дверима до мерії. В міру того як даленіли фанфари й вибухи, місто знов захоплювала тиша, кілька грифів вернулися на свої місця на даху, місця, здавалося, навічно закріплені за ними. Мерія виходила на вузеньку, але довгу вулицю, вулиця вела від одного окраїнного кварталу до церковного майдану. Зараз вона була безлюдна. З балкона мерії, поки сягало око, видно було тільки розбите шосе, поцятковане після недавнього дощу калюжками. Сонце, тепер уже не таке високе, все ще нещадно бомбардувало своїм промінням сліпі фасади будинків по той бік вулиці. Чекали довго, так довго, що д'Арраст через цей нестерпний відблиск сонця на протилежній стіні відчув, як його знов охоплює втома й запаморока. Безлюдна вулиця з порожніми

будинками притягувала його і відштовхувала водночас. Знову йому захотілося втекти з цієї країни, згадався той величезний камінь: хай би це випробування скінчилося швидше. Він уже збирався сказати, що піде вниз поспитати, що нового, аж це забамкали всі церковні дзвони. В цю мить на протилежному кінці вулиці зчинилася веремія і з'явився збуджений натовп. Здалеку було видно, як біля ношів товчуться збиті купою прочани й покутники і як вони простують уперед посеред вибухів петард і радісної яси вузькою вулицею. За якусь хвилю вони заполонили її до краю, посуваючись до мерії врозтіч: тут і старі й малі, білі й чорні, всі злилися в одну строкату масу з витріщеними очима й роззявленими ротами, а над цією масою ліс списоподібних свічок з тремтячими, як марево, в гарячому світлі дня вогниками. Та коли вони підійшли близько і здалося, ніби юрма розтікається по стінах — такою сунула хмарою, — д'Арраст побачив, що кока серед них немає. Не вибачившись, він раптово вибіг з балкона й кімнати, збіг сходами й опинився надворі серед грому дзвонів і гуркоту петард. Там йому довелося боротися з радісною юрбою, носіями свічок, невдоволеними покутниками. Він продирався всією своєю масою крізь людський прибій і проклав собі шлях так швидко, що, опинившись на волі позад натовпу в кінці вулиці, заточився і мало не впав. Притулившись спиною до розпеченої стіни, він почекав, поки відхекається. Потім знов рушив уперед. У цю мить на вулиці з'явилася група людей. Перші йшли задки, і д'Арраст побачив, що в центрі юрми простує кок. Кок уже явно вибився з сил. Зупинився, потім зігнутий під тягарем величезного каменя, пробіг трохи підтюпцем, як докери й кулі, тим дрібним швидким алюром бідака, коли нога ставиться на землю всією ступнею. Покутники в стиха-рях, закапаних розтопленим воском і вкритих порохом, підбадьорювали його звідусіль, тільки-но він спинявся. Ліворуч то йшов, то біг його брат. У д'Арраста було таке враження, що відстань між ними і ним самим зменшується вкрай повільно. Порівнявшись з ним, кок знову спинився і кинув круг себе каламутний погляд. Коли побачив д'Арраста, то нібито не впізнав його, тільки завмер на одному місці, повернувшись до нього. Липкий і брудний піт укривав його землисте обличчя, в бороді позастрягали нитки слини, губи заліпила брунатна висохла піна. Він силкувався всміхнутися. Стояв як укопаний під своєю ношею і трясся всім тілом, нерухомі лишалися тільки плечі, їхні

м'язи, очевидно, були зведені судомою. Брат його впізнав д'Арраста і сказав йому лише два слова: "Вже падав". А Сократ, який невідомо звідки взявся, шепнув йому на вухо: "Протанцювати, пане д'Арраст, цілу ніч! Уморився". Кок знову рушив нерівним клусом, його ніби вело прагнення не йти, а будь-як утекти від тягаря, що давив його, він ніби сподівався, рухаючись, полегшити його. Д'Арраст, сам не помітивши як, опинився з його правого боку. Руку, майже невагому, поклав кокові на спину й задріботів біля нього швидкими й важкими кроками. Ноші зникли на другому кінці вулиці і, здавалося, юрба — а вона заполонила тепер усю площу — більше не рухається. Кок у супроводі брата й д'Арраста посувався вперед іще кілька секунд. Уже до гурту, що зібрався перед мерією, аби спостерігати за його ходом, лишалося всього двадцять метрів. А проте він знову спинився. Д'Аррастова рука обважніла. "Нумо, друже, — мовив він, — ще трошки". Кок затрусився, з рота його знов покотилася слина, а тіло аж спливало потом. Він вдихнув якнайглибше повітря, але залишився стояти. І раптом камінь ковзнув йому на плече, порізавши його, потім з'їхав уперед і впав на землю, а кок, поточившись, впав і собі на бік. Ті, хто вів перед, підбадьорюючи його, з голосним лементом метнулися назад, один підібрав коркову дощечку, а інші вхопили камінь, щоб знову покласти його на кока. Д'Арраст, схилившись над покутником, почав рукою обтирати забруднене кров'ю і пилюкою плече, поки чоловік, припавши обличчям до землі, переводив подих. Він нічого не чув, навіть уже не ворушився. Його рот жадібно хапав повітря, ніби востаннє. Д'Арраст узяв його за стан і легко, як дитину, підняв. Поставив його на ноги і пригорнув до себе. Нагнувшись до чоловіка всім тілом, він говорив йому в лице, ніби хотів вдмухнути в нього свою силу. Чоловік, закривавлений і запорошений, через хвилину відійшов від д'Арраста, погляд його блукав. Похитуючись, він рушив до каменя, вже трохи піднятого руками інших. Потім впустив руки й обернувся до д'Арраста. По його змарнілому обличчю тихо котилися рясні сльози. Він хотів говорити, він говорив, але губи вимовляли тільки склади. "Я обіцяв", — проказав він. "Ох, капітане! Ох, капітане!" — скрикнув він, і голос його захлинувся в сльозах. Брат з'явився з-за його спини, обійняв його, і кок з плачем безвладно сперся на нього, переможений, відкинувши назад голову. Д'Арраст тільки дивився на нього, не в змозі вимовити ні слова.

Раптом він озирнувся на далекий натовп, звідки знову лунали крики. Нараз вихопив з чиїхось рук коркову дощечку й підійшов до каменя. Махнув іншим, щоб підняли його, і майже без зусилля завдав на себе. Ледь схилившись під вагою каменя, зі зведеними плечима і трохи задиханий, він слухав ридання кока й дивився собі під ноги. Потім рушив твердим кроком, без видимого зусилля подолав відстань, яка відокремлювала його від натовпу в кінці вулиці, і рішуче зламав перші ряди, які розступилися перед ним. На майдан він увійшов під бамкання дзвонів і гуркіт вибухів, поміж двох шерег глядачів, вражених, притихлих. Простував тим самим впевненим кроком, і натовп давав йому дорогу аж до церкви. Хоча тягар уже пригинав голову й шию, він добре бачив церкву і ноші, які, здавалося, чекали на нього на паперті. Прямував до них і вже поминув центр площі, аж це різко, сам не знаючи чому, збочив ліворуч і звернув з дороги, що вела до церкви, так що прочани опинилися тепер обличчям до нього. Позад себе він чув поквапливі кроки. Люди, що оточили його з усіх боків, повідкривали роти. Що йому кричали, він не розумів, хоча скандоване без кінця португальське слово здавалося йому знайомим. Зненацька перед ними з'явився Сократ, поводячи вибалушеними очима, він кричав щось і показував за його спиною дорогу до церкви. "В церкву, в церкву", — ось що гукав Сократ і весь натовп. Проте д'Арраст верстав далі свій путь. І Сократ відступив, кумедно зводячи руки до неба, тоді як юрба потроху вмовкала. Коли д'Арраст увійшов у першу вулицю, куди вже ходив з коком і яка вела, як він уже знав, до прибережних кварталів, площа залишилася десь позаду невиразним гомоном. Камінь тепер уже боляче тиснув на голову, і д'Арраст мусив напружити всю силу своїх могутніх рук, щоб полегшити вагу. Плечі в нього отерпли, коли він дістався до перших крутих слизьких вуличок. Він зупинився й прислухався. Він був сам. Умостив зручніше на корковій підставці камінь і спустився обережно, але впевнено аж до халуп. Дістався туди дуже захеканий, а руки, якими притримував камінь, тряслися. Він додав ходи і нарешті додибав до маленького майдану, де стояла кокова хата, він підбіг до неї, ударом ноги відчинив двері й одним порухом плечей скинув каменюку посеред хати, на вогонь, ще не згаслий. А потім, випроставшись на весь свій зріст, такий височенний у цій халупі, судомно ковтнув уже знайомий запах злиднів і попелу й

дослухався, як у ньому піднімається хвиля якоїсь невиразної гарячкової радості, незбагненної для нього самого. Коли вернулися мешканці халупи, д'Арраст стояв з заплющеними очима, спираючись на задню стіну. Посеред кімнати на місці вогнища лежав камінь, наполовину вгрузлий у землю, вкритий попелом і глеєм. Вони лишалися стояти на порозі і німо дивилися на д'Арраста, ніби про щось запитували його. Але він мовчав. Тоді брат підвів до каменя кока, який простягся ниць долі. Брат сів і кивнув іншим. До нього приєдналася стара баба, потім дівчина з минулої ночі, але на д'Арраста ніхто не глянув. Вони мовчки сиділи навпочіпки навколо каменя. Крізь задуху до них долинав лише гомін річки. Д'Арраст, стоячи в затінку, слухав, нічого не бачачи, і шум води наповнював його бентежним щастям. Приплющивши очі, він радісно вітав свою власну силу, знову вітав життя, яке починалося наново. В цю мить пролунав вибух, десь нібито зовсім близько. Брат трохи відсунувся від кока і, напівобернувшись до д'Арраста й не дивлячись на нього, вказав йому на порожнє місце: "Сідай-но з нами".